

УДК 101:355.01

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ТА РИЗИКИ ДЕІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

С. Г. Власенко,
*аспірант кафедри філософії, теорії та історії державного управління,
Національна академія державного управління при Президентові України*

У статті здійснено аналіз основних причин деінституціоналізації демократії в Україні, на підставі чого доведено, що різні ентропійні процеси в соціально-політичному та економічному житті структурно призвели до суттєвої дестабілізації соціально-економічної ситуації, коли функціонують лише формальні інститути демократії, а функціонально демократичні норми залишаються недовіреними, синтезовано ризики, які зумовлюють нестабільність демократії, наведено механізми подолання деінституціоналізації демократії в Україні в сучасних умовах суспільного розвитку.

Ключові слова: інституціоналізація демократії, деінституціоналізація, демократизація, формальні інститути демократії, демократичні норми, опозиція, політичні партії, громадянське суспільство, дестабілізація.

S. G. Vlasenko,
*Ph.D student of the Department of Philosophy, Theory and History of Public Administration,
National Academy for Public Administration under the President of Ukraine*

THE MAIN CAUSES AND RISKS OF DEINSTITUTIONALISATION OF DEMOCRACY IN UKRAINE AND MECHANISMS TO OVERCOME THEM

Within this article analyzes the main reasons for the deinstitutionalisation of democracy in Ukraine, the basis of which proved that different entropy processes in the socio-political and economic life structure led to significant destabilization of the socio-economic situation where there are only formal institutions of democracy, and functional democratic norms remain ineffective, synthesized risks that lead to instability of democracy, are mechanisms to overcome the deinstitutionalisation of democracy in Ukraine in modern conditions of social development.

Key words: democracy institutionalization, deinstitutionalization, democratization, formal institutions of democracy, democratic norms, opposition political parties, civil society destabilization.

С. Г. Власенко,
*аспірант кафедри філософії, теорії та історії державного управління,
Національна академія державного управління при Президенті України*

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ И РИСКИ ДЕИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ ДЕМОКРАТИИ В УКРАИНЕ И МЕХАНИЗМЫ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

В статье осуществлен анализ основных причин деинституционализации демократии в Украине, на основании чего доказано, что различные энтропийные процессы в социально-политической и экономической жизни структурно привели к существенной дестабилизации социально-экономической ситуации, когда функционируют только формальные институты демократии, а функционально демократические нормы остаются недействительными, синтезированы риски, которые обуславливают нестабильность демократии, приведены механизмы преодоления деинституционализации демократии в Украине в современных условиях общественного развития.

Ключевые слова: институционализация демократии, деинституционализация, демократизация, формальные институты демократии, демократические нормы, оппозиция, политические партии, гражданское общество, дестабилизация.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Як і в більшості пострадянських держав, які проходили складний трансформаційний процес, в Україні утвердження демократизації відбувалося досить повільно, однією із причин чого була відсутність належної інституційної практики, здатної гарантувати належні перетворення. Тут і досі триває демократичний тран-

зит, тому реалізація відповідних форм демократії все частіше стикається з низкою причин деінституціоналізації.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Україна за світовим рейтингом агентства *The Economist Intelligence Unit (EIU)* в 2015 р. посіла 98-му позицію за рівнем розвитку демократії. Цей рівень визначається п'ятьма показниками: 1) ви-

© Власенко С. Г., 2015

борчий процес та плюралізм; 2) діяльність уряду; 3) політична участь; 4) політична культура; 5) громадські свободи [1]. Досить низькі показники по кожному із цих параметрів засвідчують доцільність глибоких демократичних та економічних перетворень в Україні шляхом розвитку та забезпечення стабільного функціонування інститутів демократії, включаючи демократичні стандарти проведення виборів, оптимізації законодавства про ЗМІ та боротьбу з корупцією, створення ефективних структур державного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Аналізуючи причини та ризики деінституціоналізації демократії в Україні, більшість дослідників виходить із того, що тут переважно не спрацював «соціальний механізм, характерний для кризових держав та суспільств, а саме погіршення соціально-економічної ситуації та соціального самопочуття призвели до посилення проявів соціальної нетерпимості та дискримінації людей за етнічними ознаками» [2]. Інша частина вчених, досліджуючи причини деінституціоналізації демократії в Україні, вказує на те, що, незважаючи ні на що, Україна продемонструвала «перспективний для всього людства механізм підтримання соціальної стабільності в умовах постійно поглиблюваної соціально-економічної кризи» [3]. Надзвичайно важливо також і те, що різні форми протестних рухів, які все частіше пронизували Україну, структурно призвели до суттєвої дестабілізації соціально-економічної ситуації, яка негативно позначилася на соціальному самопочутті населення» [4].

З огляду на це причини деінституціоналізації демократії в Україні Є. Головаха пояснює виходячи із двох гіпотетичних передумов: 1) деінституціоналізація демократії була виключно декларативною і не торкнулася глибинних основ інституційного порядку, в результаті чого старі інститути зберегли свою регуляторну функцію в нових соціальних умовах; 2) становлення нових соціальних інститутів відбувалося настільки швидкими темпами, що й руйнування старих, і нові інститути змогли виконувати компенсаторну інтеграційну та стабілізаційну функцію. Саме тому, на думку окремих учених, «у розвитку нових інститутів спостерігаються окремі елементи «інституційної мімікрії», коли, до прикладу, інститут державної власності відтворюється в акціонерній системі приватизації, інститут президентської влади багато в чому відтворює стару систему однопартійного управління, а інститут партійних привілеїв переростає в систему привілеїв для демократично ви-

браної влади» [5]. Однак ці ознаки інституційного переродження не є визначальними для оцінки діяльності старих інститутів демократії, а також визначення їх потенціалу щодо забезпечення процесів демократизації в українському суспільстві.

Традиційні інститути демократії, які забезпечували стабільність та інтегрованість суспільства, в результаті певних соціальних трансформацій наразі все більше втрачають свої інституційні атрибути – легальність та організаційну інфраструктуру [6, с. 17]. Тому розглядати доцільність збереження старих інститутів демократії в нових умовах у жодному разі немає підстав, оскільки вони не можуть виступати конкурентним фактором соціальної стабільності в українському суспільстві. З огляду на це сьогодні доцільно поставити питання про вироблення нових критеріїв легітимності інститутів демократії та ефективності їх впливу на розвиток національної системи державного управління.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є концептуальний аналіз основних причин та ризиків деінституціоналізації демократії в Україні. Досягнення цієї мети передбачає реалізацію таких завдань: ідентифікувати основні причини деінституціоналізації демократії в Україні, довести, що різні ентропійні процеси в соціально-політичному та економічному житті структурно призводять до суттєвої дестабілізації соціально-економічної ситуації, коли функціонують лише формальні інститути демократії, а функціонально демократичні норми залишаються недієвими; синтезувати ризики, які зумовлюють нестабільність демократії; конкретизувати механізми подолання деінституціоналізації демократії в Україні в сучасних умовах суспільного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У контексті аналізу вітчизняної моделі демократизації системи державного управління більшість дослідників звертає увагу на її так звану операціоналізацію, а також на те, наскільки дієвим інструментом для забезпечення відповідних трансформаційно-модернізаційних процесів вона є. Дуже чітко деінституціоналізацію демократії свого часу охарактеризував Г.Нодія як «демократію без демократів», коли функціонують лише формальні інститути демократії, а функціонально демократичні норми залишаються недієвими [7].

У межах статті варто звернути увагу на з'ясування причин, які зумовлюють нестабільність демократії. Серед них – надмірний соціальний плюралізм; сильне громадянське суспільство або партії; неоліберальні економічні реформи, послідовне проведення яких справляє або позитив-

ний або негативний вплив на сталість демократії; занадто незначна або значна нерівність тощо [8].

Фундаментальною причиною для деінституціоналізації демократії в Україні є відповідна модель організації політичної системи, з широкими повноваженнями Президента України. Така модель, на нашу думку, «зрощує масову корупцію, створює умови для розвитку клановості, посилює виконавчу вертикаль і тиск на опозицію, послаблює роль політичних партій та місцевого самоврядування, підштовхує такі системи до панування персоналістської політики» [9, с. 145]. Усе це не лише блокує процеси інституціоналізації демократії, а й створює певні виклики для функціонування національної системи державного управління.

До причин деінституціоналізації демократії в Україні окремі дослідники також відносять певні диспропорції в розвитку громадянського суспільства [5], партійних систем [10], незалежних ЗМІ [11].

У результаті цього в Україні сформувалась депатрімоніальна система організації суспільного життя, де приватний сектор не став важливим інститутом розвитку громадянського суспільства. Тому Україна тривалий час перебувала в умовах перехідного типу, що не давало їй змоги здійснити належні демократичні перетворення, сформуванню власний тип демократії. На думку Б.Гаєвського, для того, аби «завершити демократичні перетворення, після встановлення певного типу демократії та конституційного закріплення її основних інститутів та принципів демократичний режим в Україні має укріпитись настільки, щоб не лише забезпечити своє виживання, а й набути здатності активного спротиву можливим кризовим явищам» [12, с. 74].

До основних чинників деінституціоналізації демократії в Україні на сучасному етапі державотворення Г.Зеленько відносить 4 групи проблем, серед яких проблеми: 1) зумовлені тривалим пануванням тоталітарного режиму; 2) пов'язані з психологією керівників органів державної влади, які вважають, що їхні посади і владні повноваження дають їм підстави керувати органами місцевого самоврядування, ігноруючи конституційні приписи щодо їх автономного статусу в системі публічної влади; 3) зумовлені недостатньою професійною та соціально-психологічною підготовленістю посадових осіб системи місцевого самоврядування, що перешкоджає їм ефективно виконувати свої функції; 4) пов'язані з особливостями сучасного розуміння ролі держави, посилення її соціальних функцій, зміцнення державного апарату, професіоналізації управлінської діяльності, централізації бюджетного процесу [13, с. 93].

Розв'язання наведених проблем, безумовно, потребує запровадження механізмів деінституціоналізації демократії, до яких учений відносить два рівні: політичний (механізм виборів, розвиток партійної системи та груп інтересів, співвідношення між центральною і локальною владою, розвиток інститутів громадянського суспільства) та нормативний (політичні цінності та правові акти).

Синтезувавши основні причини деінституціоналізації демократії в Україні, можна чітко визначити її основні ризики, які вона має подолати для функціонування вітчизняної системи державного управління. До таких ризиків варто віднести:

- фактичне відмежування громадськості від державної влади, що суттєво знижує її легітимність, та несформованість демократії як форми народовладдя;
- бюрократизацію та олігархізацію, які утверджуються в результаті запровадження жорсткої ієрархічної системи державного управління;
- потужний вплив на процеси формування та реалізації державної політики найбільш вагомих фінансово-економічних груп суспільства, що призводить до зрощення бізнесу з органами державної влади;
- поширення в суспільстві тоталітарних тенденцій, унаслідок чого органи виконавчої влади перебирають на себе основні законодавчі ініціативи;
- зростання політичної нерівності у суспільстві, що позбавляє громадян можливості вільної участі у політичних та державно-управлінських процесах, а також суттєво розширює параметри свободи представницьких органів державної влади;
- політичне маніпулювання громадськістю з метою реалізації власних вузькокорпоративних інтересів.

Водночас варто звернути увагу і на формальні аспекти інституціоналізації демократії в Україні, де досягнуто відповідних структурних змін у процесах побудови демократії, створені відповідні інститути, які забезпечують її розвиток. Разом з тим, на думку Ф.Кирилюка, демократія в Україні ще не є стратегічним критерієм побудови правової держави, для цього їй необхідно, щоб «переважна більшість населення була переконана в тому, що будь-які політичні зміни здійснюються в межах встановлених демократичних процедур, відповідно до цього всі учасники політичного процесу мають розуміти, що внутрішні конфлікти можуть бути вирішені лише згідно із встановленими нормами» [14, с. 154].

На переконання Ю.Халілової-Чуваєвої, в сучасній Україні сьогодні «діє плюралістична демократія, відповідно до якої держава віддає перевагу

гу інтересам груп людей, які є чітко артикульованими, з огляду на це демократична політична система сьогодні розглядається як режим, який надає своїм громадянам можливість регулярної та конституційної зміни уряду» [15]. Саме тому, аби деінституціоналізувати демократію в Україні, необхідно розширити межі політичного плюралізму, обмежити участь фінансово-промислових груп у процесах формування та реалізації державної політики (у формі технічних партій, що сьогодні успішно функціонують), створити нові ідеологічні партії, діяльність яких була б спрямована виключно на реалізацію потреб та інтересів громадськості, запровадити ефективні механізми політичної відповідальності перед громадськістю.

Окремі дослідники сьогодні все більше схиляються до результативності подвійної інституціоналізації, що забезпечує своєрідну «інституціональну гіперповноцінність» українського суспільства і «базується на згоді людей жити в такому інституційному просторі, де діють старі і нові інститути, які забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для демократизації, інтеграції суспільства та стабільності атрибутів інституціональності» [16]. З огляду на це сьогодні в Україні наявний «симбіотичний взаємозв'язок між інститутами демократії старої та нової формації». Цей взаємозв'язок забезпечує громадянам повноправну участь в кожному інституційному секторі державного управління, адже лише заручившись підтримкою громадськості, органи державної влади набувають необхідного потенціалу легальності та легітимності.

Модель «подвійної інституціоналізації демократії» відповідає умовам суспільного розвитку України, оскільки це дає змогу протистояти факторам амбівалентності інституціональної демократії, які є досить поширеними в сучасному суспільстві. В результаті цього громадяни не відчують доцільності впливу свого громадянського потенціалу на процеси реалізації державного управління, навіть якщо вони і суперечать системі їхніх ціннісних переконань. Водночас варто відзначити, що «подвійна інституціоналізація демократії» є досить негативним фактором, який гальмує процеси демократичної трансформації в українському суспільстві. У такий спосіб, на думку П.Хемала, вона «створює рольову, нормативну та інфраструктурну перезавантаженість інституційного простору та постійно відтворює почуття соціальної безпомічності й незадоволення соціальним становищем більшості людей» [17]. Таке нормативно-рольове перезавантаження призводить до

деінституціоналізації соціального простору, а це, у свою чергу, створює певні обмеження для демократичного розвитку.

У контексті нашого дослідження також варто вказати на те, що деінституціоналізація демократії в Україні є однією із причин нестабільності суспільного розвитку. Протистояти цьому, на думку Ш.Ейзенштадта, може «компетентна участь громадян у процесах формування державної політики» [18, с. 65]. Аби забезпечити присутність громадськості у цьому процесі, мають формуватися нові суспільні інститути і суспільні відносини, на які покладатиметься утвердження та збереження демократії. З цього приводу Ш.Ейзенштадт виокремив умови, які перешкоджають інституціоналізації демократії і чітко синхронізуються з вітчизняними умовами суспільного розвитку. До них він відніс: 1) відкритість політичного процесу, яка, з одного боку, зумовлює безперервність існування демократичних режимів, а з другого – є головною причиною їх нестабільності; 2) конституційно-демократичні режими, яким притаманна нестабільність і несталість, причина яких криється в ідеологічній та інституціональній історії сучасних політичних формацій, так само, як і в культурній і політичній програмі сучасності [18, с. 67]. Все це ставить питання про доцільність інституціоналізації конституційно-демократичного ладу, що сприятиме закріпленню інституційних умов демократичного розвитку.

З огляду на це з позиції З.Бжезинського «успішна інституціоналізація конституційно-демократичного ладу багато в чому сприяє демократизації національних систем державного управління» [19]. Для поширення процесу інституціоналізації демократії важливо, щоб політичні партії відігравали стратегічну роль, були відповідно організовані і володіли мандатом впливу на процеси формування та реалізації державного управління. Однак «активного суспільного життя як такого недостатньо для інституціоналізації демократії, отримавши владу, політичні партії починають покладатися на адміністративну структуру держави, нехтуючи громадянськими асоціаціями, які їх підтримували» [20]. Саме тому, аби протистояти деінституціоналізації демократії, політичні партії мають презентувати чітку програму заходів щодо мобілізації та збереження своєї підтримки серед народу. В умовах подолання деінституціоналізації демократії політичні партії повинні набути владних повноважень, «інакше їх політика ґрунтуватиметься на плебінних, етнічних зв'язках, які не потребують партійної ідеології» [21].

Одним із шляхів подолання деінституціоналізації демократії в Україні, на думку Т.Карла, є «формування відповідної політичної культури, під якою варто розуміти кодекс поведінки громадян, зумовлений їхніми ціннісними уявленнями про політичні явища, що формує стиль їхньої поведінки як суб'єкта й об'єкта політичної влади [22, с. 12].

Сталість демократичного розвитку держави залежить від інституціоналізації громадянського суспільства, яке досить часто і виступає умовою існування демократичного режиму і є однією з основних ознак консолідації і збереження демократії. Виходячи з того, що демократія є своєрідним простором для формування громадянського суспільства, сучасна правова держава може якісно функціонувати лише за умови розвиненого громадянського суспільства, на яке сьогодні покладається забезпечення розвитку інститутів правої держави. У цьому контексті постає питання про сутність інституціоналізації громадянського суспільства як засобу демократизації державного управління, а також з'ясування того, як впливає громадянське суспільство на формування та збереження демократії.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, здійснений у межах статті аналіз дав змогу ідентифікувати основні причини (надмірний соціальний плюралізм; сильне громадянське су-

спільство чи партії; неоліберальні економічні реформи, послідовне проведення яких справляє або позитивний, або негативний вплив на сталість демократії) деінституціоналізації демократії в Україні. На підставі цього доведено, що різні ентропійні процеси в соціально-політичному та економічному житті структурно призвели до суттєвої дестабілізації соціально-економічної ситуації, коли функціонують лише формальні інститути демократії, а функціонально демократичні норми залишаються недієвими. Узагальнено ризики (фактичне відмежування громадськості від державної влади; бюрократизація та олігархізація; потужний вплив на процеси формування та реалізації державної політики найбільш вагомим фінансово-економічних груп суспільства, що призводить до зрощення бізнесу з органами державної влади; поширення в суспільстві тоталітарних тенденцій; зростання політичної нерівності в суспільстві; політичне маніпулювання громадськістю з метою реалізації власних вузькокорпоративних інтересів), які зумовлюють нестабільність демократії. Розглянуто механізми подолання деінституціоналізації демократії: політичний (механізм виборів, розвиток партійної системи та груп інтересів, співвідношення між центральною і локальною владою, розвиток інститутів громадянського суспільства) та нормативний (політичні цінності та правові акти).

Список використаних джерел

1. Democratisation and its discontents – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economist.com/topics/economist-intelligence-unit>
2. Panina N., Golovakha E. Tendencies in the Development of Ukrainian Society (2014–2015) – Sociological Indicators / N. Panina, E. Golovakha. – Kiev : [s.l.], 2015.
3. Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе [Электронный ресурс] / Е. Головаха, Н. Панина. – Режим доступа : http://i-soc.com.ua/journal/N4_2001r.pdf
4. Головаха Е. Соціальний портрет сучасної України / Е. Головаха, Н. Панина // Напередодні. Україна на рубежі XXI століття. – К. : [б.в.], 2000. – С. 42–53.
5. Головаха Е. І. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості / Е. І. Головаха // Політолог. читання. – 2012. – № 1. – С. 24–29.
6. Заславская Т. И. Трансформация социальной структуры современного общества / Т. И. Заславская // Куда идет современный мир? Социальная трансформация постсоветского пространства. – М. : [б.и.], 2012. – 418 с.

References

1. Democratisation and its discontents – 2015 Elektronnyy resurs. Rezhym dostupu: <http://www.economist.com/topics/economist-intelligence-unit>
2. Panina N., Golovakha E. Tendencies in the Development of Ukrainian Society (2014–2015) – Sociological Indicators. – Kiev, 2015.
3. Holovakha E., Panyna Post-sovet-skaya deynstytutsyonalizatsyya y stanovlenye novykh sotsyal'nykh ynstytutov v ukraynskom obshchestve. Elektronnyy resurs. Rezhym dostupu: http://i-soc.com.ua/journal/N4_2001r.pdf
4. Holovakha Ye., Panina N. Sotsial'nyy portret cuchasnoyi Ukrayiny // Naperedodni. Ukrayina na rubezhi KhKhI stolittya. – K., 2000. – S.42–53.
5. Holovakha Ye.I. Osoblyvosti politychnoy svidomosti: ambivalentnist' suspil'stva ta osobystosti // Politolohichni chytannya. – 2012. – # 1. – S.24–29.
6. Zaslavskaya T.Y. Transformatsyya sotsyal'noy struktur y sovremennoho obshchestva // Kuda ydet sovremennyy myr? Sotsyal'naya transformatsyya post-sovet-skoho prostranstva. – M., 2012. – 418 s.
7. Nodya H. Natsyonalizm y demokratyya. Elektronnyy resurs. Rezhym dostupu: <http://www.politnauka.org/library/dem/nodia.php>

7. Нодия Г. Национализм и демократия [Электронный ресурс] / Г. Нодия. – Режим доступа : <http://www.politnauka.org/library/dem/nodia.php>
8. Dunn E. Slick Salesmen and Simple People: Negotiated Capitalism in a Privatized Polish Firm / E. Dunn // *Uncertain transition: ethnographies of change in the postsocialist world* / eds. by Michael Burawoy, Katherine Verdery. – Lanham : Rowman & Littlefield, 2009. – P. 125–150.
9. Потульницький В. Історія української політології / В. Потульницький. – К., 2008. – 438 с.
10. Басараб М. З досвіду євроінтеграції Польщі / М. Басараб // *Стратег. панорама*. – 2003. – № 1. – С. 206–211.
11. Зеленько Г. И. «Институциональные ловушки» в политической практике постсоветских государств (на примере Украины) / Г. И. Зеленько // «Россия в глобальном мире: Институты и стратегии политического взаимодействия»: материалы шестого Всерос. конгресса политологов, Москва, 22–24 нояб. 2012 г. – М. : РАПН, 2012. – С. 191–192.
12. Гаевский Б. А. Украинская политология / Б. А. Гаевский. – К. : МАУП, 2004. – 223 с.
13. Зеленько Г. І. Взаємозалежність фаз демократизації і становлення громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах / Г. І. Зеленько // *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. – К. : [б.в.], 2007. – Вип. 10. – С. 86–100.
14. Кирилюк Ф. М. Украинская политология; уровень развития, проблемы / Ф. М. Кирилюк // *Политолог. вестн.* – 2006. – № 4. – С. 150–162.
15. Халилова-Чуваева Ю. А. Особенности развития демократии в Украине [Электронный ресурс] / Ю. А. Халилова-Чуваева. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2010/Politologia/68246.doc.htm
16. Offe C. The New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics // *Social Research*. – 2008. – Vol. 52. – Winter. – P. 817–868.
17. Hamel P., Lustiger-Thaler H., Maneu I. Is There a Role for Social Movement // *Sociology for the Twenty-first Century. Continuities and Cutting Edges*. – Chicago; London, 1999.
18. Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменчивость / Ш. Н. Эйзенштадт // *Полис*. – 2012. – № 2. – С. 60–75.
19. Brzezinski Z. The Great Transformation / Zbigniew Brzezinski // *The National Interest* (Fall). – 2013. – № 3. – P. 3–13.
20. Corruption Perceptions Index: Transparency International [Електронний ресурс] // *Transparency International*. – Режим доступа : <http://cpi.transparency.org>.
21. Diamond L. J. Defining and Developing Democracy / Larry Jay Diamond // *Developing Democracy Toward Consolidation* / ed. by Larry Jay Diamond. – Baltimore : The John Hopkins University Press, 2013. – P. 1–19.
22. Карл Т. Л. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы / Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер // *Полис*. – 2014. – № 4. – С. 12–21.
8. Dunn E. Slick Salesmen and Simple People: Negotiated Capitalism in a Privatized Polish Firm / E. Dunn // *Uncertain transition: ethnographies of change in the postsocialist world* / eds. by Michael Burawoy, Katherine Verdery. – Lanham : Rowman & Littlefield, 2009. – P. 125–150.
9. Potul'nyts'kyi V. Ystoriya ukraïns'koy polityohyy. – K. : 2008. – 438 s.
10. Basarab M. Z dosvidu yevrointehratsiyi Pol'shchi / M. Basarab // *Stratehichna panorama*. – 2003. – # 1. – S. 206–211.
11. Zelen'ko H.Y. «Ynstytutsyonal'nye lovushky» v polytycheskoy praktyke post-sovet-skykh hosudarstv (na prymerе Ukraïny) // *Shestoy Vserossyyskyy konhress polytolohov «Rossyya v hlobal'nom myre: Ynstytuty y stratehy polytycheskoho vzaymodeystviya»*. Materyaly. Moskva, 22-24 noyabrya 2012 h. – M. : RAPN, 2012. – S. 191–192.
12. Haevs'kyi V.A. Ukraïnskaya polytolohyya. – K. : MAUP, 2004. – 223 s.
13. Zelen'ko H.I. Vzayemozalezhnist' faz demokratyzatsiyi i stanovlennya hromadyans'koho suspil'stva u post-sotsialistychnykh krayinakh // *Suchasna ukraïns'ka polityka. Polityky i politolohy pro ney*. – K., 2007. – Vyp. 10. – S. 86–100.
14. Kyrylyuk F.M. Ukraïnskaya polytolohyya; uroven' razvytyya, problemy. // *Polytolohycheskyy vestnyk*, 2006. – # 4. – s. 150–162.
15. Khalylova-Chuvaeva Yu.A. Osobennosty razvytyya demokratyy v Ukraïne. Elektronnyy resurs. Rezhym dostupu: http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2010/Politologia/68246.doc.htm
16. Offe C. The New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics // *Social Research*. – 2008. – Vol. 52. – Winter. – P. 817–868.
17. Hamel P., Lustiger-Thaler H., Maneu I. Is There a Role for Social Movement // *Sociology for the Twenty-first Century. Continuities and Cutting Edges*. – Chicago; London, 1999.
18. Эзыенштадт Ш. Н. Парадокс демократыческых режимов: хрупкость и изменчивость // *Polys*. – 2012. – # 2. – S. 60–75.
19. Brzezinski Z. The Great Transformation / Zbigniew Brzezinski // *The National Interest* (Fall). – 2013. – #3. – P. 3–13.
20. Corruption Perceptions Index: Transparency International [Elektronnyy resurs] // *Transparency International*. – Rezhym dostupu : <http://cpi.transparency.org>.
21. Diamond L. J. Defining and Developing Democracy / Larry Jay Diamond // *Developing Democracy Toward Consolidation* / ed. by Larry Jay Diamond. – Baltimore : The John Hopkins University Press, 2013. – P. 1–19.
22. Karl T. L., Shmytter F. Demokratyzatsyya: kontsepty, postulaty, hypotezy // *Polys*. – 2014. – # 4. – S. 12–21.